

район і м. Луцьк. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 444 с.

10. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 384 с.

11. Томпсон П. Голос пришлого : Устная история // П. Томпсон ; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2003.

12. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / вступ. ст. Я. Ісаєвича. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

13. Filar W. Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 121 s., [32] s. tabl., [2] k. tabl. kolor. złoż. : il

14. Patrylak I. [Ukaiński ruch wyzwolenczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942–1960, Warszawa 2006, 720 s.)] / I. Patrylak // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – № 2 (13). – S. 363–399.

15. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. –Т. 1–2. – Warszawa : Wyd-wo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

Іван Пусько
(Львів)

Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії

«Треба повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повний голос», – наголошує видатний теоретик Пол Томпсон¹. Надзвичайно глибокими й лаконічними є, на нашу думку, слова літньої оповідачки з волинського села: «Нарешті розказала – тепер і вмирати можна».

Відома дослідниця Гелінада Грінченко має підстави стверджувати: «Згаяна радянськими істориками внаслідок ідеологічно нормованого права на пам'ять можливість широкомасштабного збирання усних свідчень сьогодні ще може бути компенсована об'єднанням інтелектуального потенціалу сучасних науковців»². Йдеться передовсім про трагічні для українського народу події Другої світової війни.

Зауважимо також, що польські історики опублікували більше досліджень щодо порушеної проблеми. Автор статті розшукав тогочасних мешканців Волині, котрі змогли найповніше втримати в пам'яті події тих літ. Природним було бажання порівняти їхні спогляди з польськими свідченнями. Опитано приблизно 5 тис. мешканців волинських сіл. За останнє десятиліття зібрано також дані й про ті населені пункти, які зникли в 1940, 1943 роках та у післявоєнний час. Найбільш

¹Томпсон П. Голос пришлого. Устная история / П. Томпсон; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2003. – С. 15.

² Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. – № 906. – С. 9. – (Серія: Історія України).

яскраві свідчення (більше тисячі спогадів) записано на диктофон. Усі матеріали передано до «Археографічного фонду Івана і Віри Пушуків» (3,5 тис. сторінок) та опубліковано в 10-ти книгах³.

Аналіз конкретики дав змогу виявити ставлення жителів Волині до визначальних подій того часу. За нарративним методом усної історії свідків запрошували до аналізу архівних публікацій. І це було кроком до створення нових документів, збагачених досвідом попередників, у т. ч. теперішніх мешканців Польщі, серед яких інколи траплялися й знайомі оповідачів-українців.

Зауважимо, що погляди корінних волинян часто не збігаються з оцінкою подій польських дослідників В. і Є. Семашків⁴. Не маємо змоги з'ясувати, чи використані у книгах матеріали подають спільну позицію всіх польських інформаторів, чи є толерантніші щодо українців спогади. На жаль, В. і Є. Семашки, як і їхні інформатори, щоразу намагаються підкреслити підступність і безпричинну злобу українців, що раптом з'явилася в 1943 р., – такі погляди є суб'єктивними й упередженими. Натомість свідки-українці в усіх без винятку районах краю, ніби змовившись, розповідають, що українці з поляками до 1943 р. жили мирноспокійно, дружили сім'ями, поважали й допомагали одні одним, навіть траплялися змішані шлюби. Пам'ятають вони про сваволю чиновників-поляків, нерівноправ'я, колонізацію, вважаючи винними в цьому не поляків-сусідів, а далеких «панів», Польську державу.

В. і Є. Семашки безпідставно стверджують, що депортація поляків (військових осадників, лісової охорони та ін.) відбулася 1940 р. внаслідок доносів українських сусідів, а свідки-українці спростовують ці закиди. Гмінне управління залишило в досталь списків тих осіб, які мали привілеї, щоб із ними легко ознайомилися організатори вивезення. Відомо, що осадники були членами парамілітарних організацій та з власної волі сприяли поліції у нагляді за українцями – «wuwgotowcami», брали участь в їхніх переслідуваннях і арештах. Місцеві комуністи,

³ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2008. – 312 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / [упор. та авт. комент. І. Пушук]. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 444 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / [упор. та авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 308 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / [упор. та авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 324 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони / [упор. та авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 382 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / [упор. та авт. коментарів І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2010. – 345 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони [Текст] / [упор. і авт. комент. І. Пушук; [ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 318 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район [Текст]: [спогади] / [упор. і авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 268 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / [упор. і авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 417 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський, і Старовижівський райони [Текст] / [упор. і авт. комент. І. Пушук; Я. Федорчук]. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 333 с.

⁴ Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia: 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – Т. 1. – 997, [2] s.

вийшовши з підпілля чи повернувшись із тюрем, намагалися віддячити їм. Неправдою є те, що так чинили і «українські націоналісти», адже на ту пору вони пішли у глибоке підпілля.

Встановлення на Волині радянської влади у 1939–1941 рр., на думку польських дослідників, було нагодою посилити тиск на поляків. Свідки-українці відкидають звинувачення у помсті полякам, нагадуючи, що за поляками-осадниками не до Архангельської області, куди вивозили тих, а до Сибіру рушили ешелони з українцями. І українців, депортованих радянською владою, було значно більше, ніж поляків.

Винищення євреїв 1942 р. В. і Є. Семашки також приписують українцям: злочинну справу ніби чинили українські націоналісти «в асисті німців». Свідки ж розповідають, що українці-щуцмани конвоювали приречених, гітлерівці не довіряли їм уже тоді. Так було, зокрема, під час розправи гітлерівців над мешканцями села Кортеліси, щуцманам видали лише по патрону. У спогадах очевидців йдеться і про поведінку поліцаїв-українців. Це стосується й поселення Обірки (Маневицький район)⁵, мешканці якої, як зазначають польські дослідники, стали першими жертвами нападу українців. У селі Рудники (теж Маневицький район) є чимало старожилів, які пам'ятають про трагедію сусідів. Тоді в Цуманських лісах поблизу Обірок отаборилися радянські партизани. Гітлерівці намагалися ізолювати противника. Відтак ряд українських сіл виселено, а над жителями українського села Клубочин (тепер Ківерцівський район) і польського поселення Обірки влаштували фашисти показову розправу. Під час винищення мешканців Клубочина підрозділ місцевих поліцаїв-українців мав намір чинити опір гітлерівцям. Стримала поліцаїв заборона обачливого старости села. А коли очевидним став розстріл родичів, поліцай-українець Міщук навів на гітлерівців заряджену гвинтівку і у відчаї сказав: «Коли її, невинну, розстріляєте, уб'ю вас і себе!» Помилування було вибірковим⁶.

В Обірках гітлерівці поводитися так само підступно, які і в українському Клубочині. Поляки, як і українці Клубочина, не сподівалися біди, спокійно ночували після від'їзду гітлерівців. Та наступного дня тими ж вантажними автомобілями гітлерівці з тодішнього районного центру, містечка Колки (нині Маневицький район), приїхали в Обірки знову. Серед них були і поліцаї-українці. Кільком українцям із села Рудники німці наказали приїхати підводами в Обірки, згодом виявилось, що для закопування трупів та вивезення майна до райцентру. Причиною для розправи було переховування зброї у польській колонії, а також гітлерівці мали інформацію про підпільне збройне формування. Зброєю гітлерівці таки знайшли. Тих, хто її переховував, арештували (13 осіб поліцаї-українці відконвоювали в село Цумань, там німці їх розстріляли). В Обірках щуцмани-українці лише виконували завдання гітлерівців – зібрати жителів.

⁵ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони / [упор. та авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 334–336.

⁶ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район ... – С. 127.

Свідки-українці згадують: «Я, Іван Устимович Кулік, був на Обірках у той день і бачив, як розстрілювали поляків. Один шуцман вів за руку поляка і оддав його німцеві. Той повів його в клуню і там розстріляв. Ще одного поляка, слабого, шуцмани несли на дручках. Занесли його до клуні і там німець його розстріляв».

«Я, Омелян Назарович Назарчук, можу сказати про Обірки, бо я там був. Мене заставили забирати польське майно і везти в Колки. Бачив я, як були побиті польські жінки, діти. Лежали на кучі. Зробили це німці. Коли ми приїхали в Обірки, німці сіли на машину і поїхали. На другий день привели на Обірки двох полячок – вони були з Обірок. Їх держали, аж поки не приїхали два німці. І теж німець забив обох. Забив німець – один. Другий був тільки присутній».

«Я, Камець Костянтин Іванович. ...З Обірок убили всіх, кого застали. Люди, яких із нашого села туди загнали, бачили: розстрілював поляків із пістолета тільки один німець. Бачили це Назарчук Максим, інші... Вбивав усіх один німець. Всі бачили, хто з села там був, що то робив він».

Волинянин Кулік Іван Устимович також зазначав: «В нашому селі говорили, що поляків в Обірках побили (забили – діал.) німці за те, що були зв'язані з руськими партизанами. За те їх побили»⁷.

Польські історики, мабуть, свідомо не аналізують інших подій, акцентуючи тільки на польсько-українському протистоянні. Саме 4 листопада, за 9 днів до розправи в колонії Обірки, що сталася 13 листопада, гітлерівці вбили 139 жителів українського села Клубочин. Причина – напад червоних партизанів, які пограбували гітлерівців. Німці прагнули створити навколо постою радянських партизанів зону безлюддя, щоб ускладнити їм добування харчів. Фашисти поводитися жорстоко і з мешканцями Клубочина і з жителями Обірок, на національність вони не зважали. На жаль, досі чимало польських істориків стверджує, ніби вбивство в колонії Обірки 37 поляків було першим неспровокованим нападом українців, і від того дня розпочалася обґрунтована польська помста. До речі, польський історик Г. Мотика зазначав, що «в польській історіографії часто помилково вважаються за початок дій бандерівців пацифікацію села Обірки в листопаді 1942 року... Була це німецька пацифікаційна акція ...» Він нагадує про свідчення, що «саму езекуцію виконували німці, які керували пацифікацією»⁸. Про це згадують і українці із сусіднього села Рудники⁹.

Досліджуючи українсько-польське протистояння на Волині, чимало польських дослідників згадують про вбивство поляків у колонії Паросля I (тепер Володимирецький район Рівненщини) 9 лютого 1943 р. Г. Мотика наголошував: «Події в Парослі мають велике значення, оскільки це було перше польське село, в якому УПА вчинила масове вбивство». Польський історик стверджує, що після

⁷Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. – С. 329–331.

⁸Motyka G. Od rzezi wolynskiej do akcji «Wisła»: konflikt polsko-ukrainski. 1943–1947 / G. Motyka. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2011. – S. 75.

⁹Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. – С. 329–332.

нападу на Володимирець, «вийшовши з містечка, підлеглі Перегійняка рушили у бік заселеної поляками колонії Паросля»¹⁰. Г. Мотика посилається на спогади 12-річного Вітольда Колодинського, який пригадав, що «8 чи 9 лютого вранці в Парослю. І прийшла перша сотня УПА, а у двері батьківського будинку загримав її командир Г. Перегійняк («Коробка»). Старший серед «гостей» свого імені не назвав навіть батькові. Мешканці колонії мали łączność (зв'язки) з червоними партизанами, які перебували в навколишніх лісах, тобто батько не мав сумніву в тому, що перед ним саме вони. Щоправда, «гості» спочатку вдавали ображених, бо він їм, «визволителям», пошкодував сала, а невдовзі його вбили. Виникає запитання: чи ж міг галичанин Г. Перегійняк, маючи 2–3 класи хіба що польської школи, вільно говорити по-російськи, щоб правдоподібно видавати себе за «головного командира руських партизанів»? Звідки ж у 12-річного хлопчика-поляка підстави називати невідомих «бандерівцями», коли вони так самі себе не називали, а слова «бандерівець» на початку 1943 р. він не міг почути навіть від батька?..

В. Колодинський також зауважив: не по-сільському одягнені невідомі привели з собою мешканців околиці. Хлопчик-поляк пізнав їх за одягом із домотканого полотна: одягнені у сукмани, взуті в постолі. Вони не виходили з хати взагалі навіть по соломі для спання – вочевидь, не мали дозволу, були підневільними. Зі своєї чи не своєї волі ці місцеві українці також могли брати участь у вбивстві.

У післявоєнний час у навколишніх селах розповідали про те, що дехто з їхніх мешканців причетний до вбивства поляків у Парослі І. Розповідали це особи, які займалися конокрадством. Злодії, які крали в одному селі, перепродували коней в іншому, мали клопіт із польським правосуддям. За безвладдя часу окупації стало їм особливо вільно. Їх і запримітили радянські партизани, з'явившись у навколишніх лісах. Тут діяла база з'єднання А. Бринського, перебували загони М. Прокоп'юка, Д. Медведєва, сюди ж мала прибути оперативна група на чолі з секретарем створеного в Москві Рівненського обкому КП(б)У В. Бегмою. Тоді ж на Волині розпочалося творення перших відділів УПА. Діяли тут нечисленні загони Тараса Бульби-Боровця. Розповідають, що конокрадів, яких звали «драконами», запросили (чи наказали прибути) в Парослю І, там із польськими друзями влаштували пиятику, під час якої захмелілим крадіям вказали на господарів, яких треба ліквідувати. Можливо, нагадали їм, що не мають за що бути вдячними «панам»... Тож поранені діти бачили, що вбивали рідних із примусу чи добровільно також і українці в постолах та сукманах. Натомість польські історики безапеляційно стверджують, що були то українські націоналісти, оунівці.

Г. Мотика вказує на спогади Р. Петренка¹¹, в яких подано фрагмент із бюлетеня «Вісті з фронтів УПА» (ч. 1, 1943 р.): «7 лютого відбувся наступ першої сотні УПА

¹⁰Motyka G. Od rzezi wolynskiej do akcji «Wisła». – S. 91.

¹¹Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади) / Р. Петренко («Юрко», «Омелько») / [ред. Г. Петренко] // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 1997. – Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). – С. 78.

на м. Володимирець”. Операція була успішною, після бою командир “Коробка” відійшов зі своїм відділом на північ в околиці більших лісових просторів». На жаль, у бюлетені ані слова немає про те, в якому напрямку рушила повстанська сотня. Із Володимирця повстанці вирушили 7 лютого, а в Парослі загинули поляки 9 лютого, тому польський науковець констатував: були це одні й ті ж люди – перша сотня УПА.

Вояк із сотні УПА Г. Перегійняка («Коробки») С. Бакунець згадував, що сотня справді в лютому штурмувала гітлерівський гарнізон у Володимирці, тобто підтверджується правдивість інформації у повстанському бюлетені. Однак 17-річний новобранець С. Бакунець не знав тоді, що формування повстанців атакували гітлерівський гарнізон з метою визволення пораненого оунівця «Діброви». На жаль, звільнити побратима того разу не вдалося, хоч загалом напад був успішним. «Діброву» визволив згодом відділ УПА під проводом «Кори». Зауважимо, що у спогадах С. Бакунця та свідченнях В. Колодинського згадано про шуцманів-козаків. Сотня Г. Перегійняка застала їх зненацька 1 чи 2 лютого. А хлопчик-поляк В. Колодинський розповідав, що цих козаків 9 лютого привели в Парослю І. полоненими. Це, на нашу думку, свідчить про правдивість свідчень.

У повстанському бюлетені зазначено, що сотня «Коробки» напала на Володимирець 7 лютого. С. Бакунець стверджує, що бій сотні з гітлерівським гарнізоном відбувся 30 чи 31 січня. Отже, щонайменше за 7 днів до погрому Парослі І. Він також доповнює, що упівці, побоюючись підмоги гітлерівцям, швидко вийшли з Володимирця, два дні перебували в селі, назви якого він не запам’ятав. С. Бакунець наголошує, що повстанці рушили на схід, мабуть, у село Кідри, де формувалася повстанська база, а далі під Висоцьк. Там і загинув, до речі, Г. Перегійняк. Отже, спогади С. Бакунця спростовують висновки польських дослідників, зокрема Г. Мотики, щодо погромів і вбивств поляків сотнею Г. Перегійняка у поселенні Паросля І.

Зв’язковий ОУН Д. Антипець, який мешкав у селі Чаква (недалеко від Парослі І), згадував: «На початку лютого 1943 р. отримав завдання поїхати до Володимирця поїздом вузькоколійки, розвідати, в якому стані перебуває ув’язнений гітлерівцями “Діброва”, що його інший відділ ОУН під командуванням “Кори” за двох попередніх спроб, а також сотня “Коробки” визволити не змогли. Коли поїзд минав Парослю І, від машиністів почув про її погром невідомими». На видання, де надруковані ці спогади, Г. Мотика, до речі, посилається¹². Отже «Діброва» насправді був визволений не 7 лютого, як вказано у бюлетені, а після 9 лютого, тобто сотня «Коробки» намагалася визволити «Діброву» 1 чи 2 лютого, однак спроба була невдалою, тому підрозділ УПА пішов на схід, 9 лютого його в околиці вже не було. Убили мешканців польського поселення Паросля І, без

¹² Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [Гол. редкол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 673.

сумніву, не повстанці.

Г. Мотика навіть особисто подався в околиці колишньої польської колонії, аби розшукати свідків тих подій. «Українське населення, яке сьогодні живе в тій околиці, – зазначає Г. Мотика, – не мало сумніву в тому, що напад учинила УПА – хоча одночасно пояснювало це бажанням помсти за ніби ліквідований жителями Парослі патруль українських партизанів»¹³. Для запису таких «автентичних свідчень» можна було й не їхати на Полісся.

Професор Г. Мотика серед сучасних польських істориків чи не найбільш ретельний, вдумливий та самостійний у своїх судженнях. Аналізуючи цю ситуацію, він, ймовірно, за браком джерел вирішив долучити до своїх аргументів ще й витяг із протоколу допиту П. Василенка, вояка упівської сотні Корзюка («Кори»). Той на слідстві 15 травня 1944 р. ствердив, що сотня, в якій перебував, «уничтожила два селения около 300 дворов (сожжено) – селение Галлы и селение Паросля... Все польское население вплоть до грудных детей было уничтожено. Я лично сам застрелил 5 поляков»¹⁴.

Протокол допиту П. Василенка опублікований. Дивують обсяги «подвигів» допитуваного. Адже навіть за польськими даними у Галах спалено 74 обійстя, вбито 60 осіб. (17 інформаторів В. і Є. Семашків, поляків-односельців, поіменно назвали всього 14 загиблих сусідів-поляків.) У Парослі І згоріло 26 обійсть¹⁵. Поляк Антон Хоронжичевський стверджує, що спалено поселення зовсім не в день нападу, як написано рукою слідчого, будівлі стояли до 30 липня – і знищені повстанцями аж тоді. Отже, якщо це підпис П. Василенка, то поставлений під неправдою: вигадкою є масштаби руйнувань, кількість жертв і час, коли це сталося. Можна зробити висновок: він утричі завищив масштаби погромів, можливо не брав у них участі або ж не знав, що підписує, чи зроблено це за нього, – тобто ці свідчення є суперечливими.

Дивує поведінка убивць у Парослі І. Наголошує на цьому і 12-річний В. Колодинський: невідомі заборонили членам сім'ї виходити з будинку, вартовий побив хлопця за спробу втечі, тримав при собі, убивця двічі заглядав до трупів, аби переконатися, що всі мертві. Напрошується висновок: кількох покалічених дітей, аби ті сказали так, як треба, те, що їм в око могло впасти: бандити були в сукманах і постолах, говорили по-українськи, тобто, як стверджують В. і Є. Семашко, українські націоналісти¹⁶.

Вороги всіляко намагалися зганьбити УПА, посіяти ворожнечу між поляками і українцями. І зробити це насамперед руками саме місцевих українців. В. Філяр стверджує, ніби вже в 1942 р. на Волині в «організованих з участю української поліції принагідних урочистостях», промовці «щораз частіше» говорили: «Закінчили ми з жидами, тепер почнемо з ляхами». І вже

¹³ Motyka G. Od rzezi wolyńskiej do akcji «Wisła»... – S. 91.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 1020. – Арк. 204–207.

¹⁵ Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich... – Т. 1. – S. 735, 742–743.

¹⁶ Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow... – S. 739–742.

влітку 1942 р., як винищено євреїв, ніби пролунав «антипольський лозунг», він знає про «відомості, що походили з різних районів Волині про напади на польські села і дикі різанини населення (природно, польського – *I. П.*), які множилися, розвіяли марні сподівання жителів Пшебража, ніби те, що діється, є вибриками неконтрольованих банд і що їх не застане подібна трагедія». «Про які “bestialskie rzeznie” (“дикі різанини”) чув пан професор в Іваничах у 1942 р.?» – запитують свідки-українці, мешканці тих же Іваничів. Навіть польські історики згадують тільки події в Обірках 11 листопада 1942 р. та Парослі 9 лютого 1943 р. Та й ті обидві – без «українських націоналістів».

У березні 1943 р. 5 тис. поліцаїв-українців втекло з гітлерівської служби. Німці використовували їх для охорони єврейських гетто та для супроводу євреїв до місця розстрілу, для полювання за українцями з метою вивезення на роботи до Німеччини. Свідки-українці позитивно оцінюють це, вважаючи, що втікачі стали основою формування перших сотень УПА. Натомість В. і Є. Семашки акцентують на тому, що шуцманам-українцям в умовах німецької дисципліни було важко, а, утікши «до лісу», вони нарешті отримали змогу свавільно розправлятися з мирним польським населенням.

Волиняни пам'ятають: тієї пори справді ширилися чутки про нічні підпали польських колоній – здебільшого малих. На запитання, хто це міг чинити, чи не українські поліцаї-втікачі, як пишуть польські історики, свідки-українці відповідали заперечливо: їм було не до того – адже самі ховалися від окупантів. В українських селах не було радості від того, що польським сусідам доводиться потерпати. Хто ж був організатором підпалів польських колоній досі не з'ясовано. Згадують, наприклад, що підпалювачі, як і вбивці невинних польських мешканців, говорили українською мовою. Однак знаємо й те, що червоні партизани теж вивчали місцеві українські говірки, архіви ж Росії недоступні до цього часу для більшості дослідників із України. Мабуть, є що приховувати? Відомо також, що ОУН та УПА намагалися всіляко дискредитувати. Польські сім'ї контактували зі збройними групами польського підпілля, які були озброєні гітлерівцями, – ніби для захисту від українських повстанців. До речі, у 1943–1944 рр. убито тисячі українців на своїй рідній землі. На Волині загинуло, за нашими підрахунками, 8,5 тис. українців та 5,5 тис. поляків.

Запам'ятали волиняни також, як у квітні 1943 р. польська молодь добровільно й швидко замінила українських утікачів на службі в окупантів, і польські добровольці виявили надзвичайне старання, виконуючи німецькі накази. Вони були відверто провокаційними, свідомо спрямованими на погіршення стосунків між поляками та українцями. Поляків-шуцманів використовували для переслідування сімей українських утікачів, розшуку української молоді для вивезення на примусові роботи в Німеччину, насильного збору податку-контингенту, в облавах на повстанців. Амбіції поляків, які мешкали на Волині, успішно використовувала німецька адміністрація.

Найбільше записано спогадів від свідків-волинян про їхнє поневіряння у другій половині 1943 р., коли поляки-шуцмани стали в руках гітлерівців ефективним інструментом у війні проти УПА, а польські боївки грабували й убивали українців не лише в окремих селах, а й околицях – наприклад, на схід від Володимира-Волинського, на південь від Ковеля (аж до Турійського району), біля Рожища та Перебріддя (Przebraze) – північ Ківерцівського, південь Маневицького районів, поблизу Луцька. Саме тут загинуло до 6 тис. українців.

Деякі польські історики стверджують: в УПА запланували наймасовіший напад на польських мешканців на 11(12) липня 1943 р., тоді й загинуло найбільше поляків. Цей день польські «кресов'яки» вважають кульмінацією «волинської різанини». Однак, аналізуючи події, переконуємо, що це вигадки. Свідки-українці спростовують твердження В. Філяра, ніби ще «з осені 1942 року» до Перебріддя (Ківерцівський район) доходили вісті, що в різних районах Волині невідомі злочинці катували поляків. В. Філяр розповідає про напади на польські села, жорстоку різню польського населення, яку начебто вчинили українські поліцаї¹⁷. І це – ще до березня 1943 р. Професор В. Філяр народився в Іваничах Нових у 1926 р., і тому, як вважає підполковник Ч. Цивіньський, «важко знайти ліпшого знавця тих часів», ніж він, заступник командира Головного Правління Волинського Округу Всесвітнього Союзу Жовнірів Армії Крайової, а ще випускник Академії Генерального Штабу Війська Польського. Тим часом В. Гульгун із Нового Ляхова, О. Романюк і В. Гуліта із села Іваничі, В. Андріюк із Романівки, В. Нагорний із сусідньої Долинки готові нагадати колишньому землякові професору Філярові, що ні в колонії Іваничі Нові, де серед чехів та українців жила його єдина польська сім'я, ні в інших поселеннях протягом усього 1942 р. та до 12 липня 1943 р. не був убитий жоден поляк. Те саме ствердять жителі десятків інших сіл¹⁸.

У містечку Киселин був напад на костел. Упівці, до речі, були поінформовані, що має відбутися антиукраїнська маніфестація аківців. Відомо, що вояки УПА, уродженці сусіднього села Жуковець, перестрівши польських жінок, які йшли до костелу, радили туди не йти. А за словами поляків, котрі були свідками убивства, найбільше біди завдали двоє колишніх радянських військовополонених, які розстрілювали жінок і дітей із кулемета. Свідки розповідають, що станичний П. Парфенюк після нападу став ...своїм чоловіком на польській пляцувці в Затурцях, а сотенний відділу УПА В. Власюк відомий як агент НКВД. Взятий упівцями в полон командир червоних партизанів Чхеїдзе визнав згодом інспірування ними нападу упівців на костели¹⁹.

У селі Свійчів Володимирського повіту спалено костел, але не 31 серпня, як

¹⁷ Filar W. Przebraze – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa: Swiatowy Zwiazek Zolnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, cop., 2007. – S. 35.

¹⁸ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони... – С. 28.

¹⁹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині... – С. 264.

²⁰ Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow... – S. 937.

твердять Семашки²⁰. Було встановлено, що особа з відхиленням у психіці, поляк Голембіцький, який перейшов у православ'я, кілька разів підкладав під мури храму артилерійські снаряди²¹.

12 липня 1943 р. загинуло значно менше поляків, ніж про це йдеться у книзі Семашків. У колонії Гурів, як твердить В. Філяр, із 480 поляків (насправді мешкало 203 особи, в т. ч. 3 українські) уціліло 70²². Українці вважають, що загинуло не більше 100–110 осіб. У польському джерелі згадано про вбивство 4 сімей Канецьких (в одній – 12 осіб), а мешкала у селі всього одна. У поселенні Сондова, за В. Філяром, «серед шестисот поляків порятувало собі життя 20». В. і Є. Семашки вказують інші цифри. Свідки-українці розповідають, що загинуло не більше 60 поляків. Українці з села Кримне (Старовижівський район) наголошують, що жоден поляк (до речі, у селі поляки не мешкали) «на святій Месі» не був убитий, як стверджує В. Філяр, а під костел на той час не заклали й фундаменту²³. У Сондовій, наприклад, причиною знущення над поляками була помста за вбивство поляками-щуцманами 5 червня 37 мешканців села. Убивали мирних жителів і кримінальні злочинці, яких переслідувала ще польська влада. У містечку Порицьк організатором убивства поляків став місцевий курінний УПА «Юрченко», який згодом став майором НКВД. Але ніколи не було масового знищення поляків і українці, як твердять Семашки. Зокрема, мешканець села Іваничі українець Мартинюк Андрій разом із іншими земляками в 1943 р. стиха вивіз сім'ю майбутнього професора В. Філяра на залізничну станцію²⁴.

Свідки-українці згадують, як 11 липня 1943 р. польський батальйон аківців із колонії Перебріддя (Przebrzeze) напав на село Тростянець. Зокрема Бондар Олена Євтухівна (1928 р. н.) згадує: «Найстрашніше було на Петра і Павла (тобто 11 липня 1943 р. – *I. II.*). Поляки цепом ішли між житами в село і, кого бачили, стріляли. Тоді було вбито не менше п'яти чоловік. Вишневського Степана. Тарасюки, Максимуки. В тій перестрілці нашу хату і все господарство спалили. Забрали поляки коней, корів. Їх там на Преображі зібралось багато, їсти треба було, то вони йшли, грабили. А ми в лісі були до зими. Ночували там. Стелили під себе гілля сосни, їли те, що давали з інших сіл. Полякам помагали німці. Послали авіацію. Бомбила наше село і ліс, в якому ми ховалися. Втікали ми, хто куди, а німці, як і поляки, цепом ішли. Хто їм попадався на дорозі, того стріляли. В лісі ми робили буди, в яких жили. Як авіація налетіла, то скидала бомби. Були жертви. Як в лісі взявся холод, ми стали виходити до хат, що були біля лісу. Сидимо, приходять поляки. Починають нам погрожувати. З мене особисто зняли піджака, витрясли з нього і забрали. Я стала плакати, то поляк гранатою мені під

²¹Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район... – С. 140.

²²Siemaszko W. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainskich... – S. 830–200.

²³Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони... – С. 269.

²⁴Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони... – С. 17, 19–122, 146.

носом поводив – тако-о»²⁵.

Восени 1943 р. у безлюдні пустки перетворено села, які стали «зоною оперативних дій» військового підрозділу Армії Крайової, сформованого на пляцувці в колонії Засмики (Ковельський район). Гришко Андрій Леонтійович, житель села Озеряни розповідав: «В 43-му році, коли в Засмиках організувалася польська пляцувка, після жнив поляки звідти стали нападати на українські села Озеряни, Сушибабу, Пересіку. Ми були змушені втекти аж у Рожищанський район – поляки переходили аж на трасу до Луцька. І в кожному селі, на яке поляки нападали, були великі жертви: палили, били (убивали – діал.), розстрілювали. Сім'ями цілими гинули наші українські люди. У тих селах, до яких ми втікали, було забито озерянців більше як сто осіб... Засмики – значило вбивство. Засмики, – в нашому селі вважали, – було гніздо, звідки хотіли зробити на Волині чистку від нас, українців. Деякі сім'ї повністю погинули...»²⁶.

Сохацький Петро Якимович згадував: «Червоні партизани йшли біля Засмик на Польщу. Аківці за ними прийшли на Вовчак і спинилися. Але разом на Польщу не пішли, щоб там воювати з німцями. Осталися тут на Волині, аби нищити нас, українців. Вони шукали для цього всяких способів, бо пахла їм наша земля...»²⁷. Польський еміграційний уряд запланував операцію «Burza» («Буря»). А виступ Армії Крайової мав би стати початком проголошення відновленої Польщі. Операція на Волині, за задумом творців плану, ствердила б законність приналежності цього краю до Польщі. Усі без винятку свідки звертають увагу на тотальне очищення околиць Засмиків від українського населення.

Антонюк Яків Олексійович оповідав: «Як ми утікали, то потрапили на Ревушки. І там нас поляки застали. Там вони одинадцять ні в чому не повинних наших людей забрали на Вовчак і в лісі забили».

Рябко (Власюк) Віра Давидівна (село Ставки) згадувала: «...В селі одного дня поляки вбили, замордували, зарубали 67 односельців. Я пам'ятаю, що неймовірно страшним, найстрашнішим словом тоді в нашій сім'ї було слово “аківці”. Поляки з Армії Крайової діяли жорстоко і підступно. Вони знали, хто з нас, українців, яких поглядів. Тому не так було тоді страшно німців, як страшно саме поляків, саае аківців, назва яких наводила жах більше, ніж німці»²⁸.

Мирне українське населення, ховаючись у лісах, вимагало від УПА дати відсіч нападникам. В околицях Засмиків нічної пори англійські військові літаки скидали воєнне спорядження, сюди з бази АК в Білгорайських лісах (південь

²⁵ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обл. друкарня», 2008. – С. 246.

²⁶ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район... – С. 61, 62

²⁷ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / [упор. та авт. комент. І. Пушук; ред. Я. Федорчук]. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 153.

²⁸ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район... – С. 264–266.

²⁹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони... – С. 189, 190.

³⁰ Там само. – С. 192.

Холмщини) торували шлях піші озброєні загони. І тут, і по всій Волині вони мали призвичаювати волинян до постійної присутності «польського війська».

У Прибужжя прибув і упівський підрозділ. Не маючи часу на пошук збройних угруповань АК, які його уникали, упівці вчинили напад на кілька польських поселень. Були абсурдними вбивства мирних мешканців, до речі, не лише приїжджих поляків, а й сполонізованих. Згадував Ковальчук Іван Степанович 1927 р. н. (село Перекірка): «Повстанці не мали як одбиватися – стали втікати. А поляки взялися людей бити (вбивати – діал.) Забили 54 душі. З меї сім'ї було забито сім душ. І я там був. Але вирвався з рук поляків і втік...». Загура (Мужилко) Наталя Сидорівна (село Рівне) оповідала: «43-ій рік. Напали поляки з Янківцець. Багато було забитих. Хати попалили – одне попелище. Забитий коваль Сава. Йому поляки одрізали голову... Поляки зробили тут свою польську владу. Вони командували всім селом, а наших повстанців не було. Скажу про свою сім'ю. Трьох нас осталося, а трьох забили. Маму з гвинтівки застрілили. Сестрі зуби повибивали і вбили. Їй було 13 років. А брата, – йому було 3 роки, – прокололи штиками». Джур (Гаталай) Олександра Григорівна (село Бережці) згадувала: «...Дорослих поляки постріляли, а дітей брали з льоха і вбивали кілками. Кинули в колодязь. По кілька років їм було...»²⁹. Це кровопролиття мирного населення досягло апогею тоді, коли радянські війська наблизилися до Волині. Для польського еміграційного уряду в Лондоні актуальним було майбутнє цього краю. Однак із наступом радянської армії протистояння між поляками і українцями припинилося. «Та польська влада була цілу зиму в нашому селі, – згадувала Загура (Мужилко) Наталя Сидорівна, 1928 р. н. із с. Рівне. – Поляки гуляли, як господарі, а ми навіть не приходили додому, боялися. Поляки в нас заволоділи всім – були при зброї. ...Аж перед фронтом, як вибралися, то наші люди на попелища поприходили. Змогли з лісів повернутися на рідні пожарища, бо поляки перестали вбивати українців»³⁰.

Розповіді очевидців подій є важливим аргументом у діалозі вітчизняних науковців із польськими, які теж записують спогади співвітчизників, котрі були тогочасними мешканцями Волині. Такі спогади-свідчення українців і поляків надзвичайно важливі для об'єктивного висвітлення українсько-польського протистояння на Холмщині, Волині та Галичині в 1938–1944 рр.